

Azərbaycan iqtisadiyyatında vaxtilə başlanan hərtərəfli inkişaf meylinin güclənməsi müstəqil ölkəmizin də tərəqqi yoludur

Bütün qabaqcıl ölkələrin iqtisadi həyatında keçmişdə elə ilk parlaq yüksək dönüş mərhələləri olub ki, bilavasitə onların təsiri altında sonralar məmləkətin daha böyük inkişafının çox həlledici yeni tarixi dirçəliş dövrlərinin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycan iqtisadiyyatının əzəli belə yüksək intibah dövrü keçən əsrin 70-80-ci illərinin birinci yarısında baş verdi. O zaman Sovet ideologiyasının təlqinedici güclü təsiri altında biz təsəvvürəgəlməz bu böyük hadisəni ancaq mövcud ictimai-siyasi və iqtisadi sistemin “üstünlükləri”nin nəticəsi kimi dəyərləndirirdik. Müstəqillik əldə etdikdən sonra anladıq ki, əslində bu heç də belə deyilmi! Əgər doğrudan da Azərbaycanın həmin rejim şəraitində birdən-birə yüksək inkişafı Sovet quruluşun təbiətindən irəli gələn fəaliyyəti ilə bağlı idisə, bəs onda bolşevik istilasından sonra uzun 50 illik ərazidə zəngin resurslu respublika iqtisadiyyatı nə üçün öz potensialından çox zəif inkişaf edirdi? Əksinə, imperiyalar başçılarıнын ayrı-ayrı müstəmləkə əyaletlərinə qarşı yeritdikləri qərəzli iyrenc dövlət siyasəti nəticəsində müxtəlif vasitələrlə onların inkişafı daima məhdudlaşdırılırdı, bununla da son nəticədə respublikalar arasında iqtisadiyyatın ümumi durumuna və artım meylinə görə ciddi fərqlərin yaranmasına səbəb olmuşdu.

Ümumiyyətlə, həmin sistemdə bir tərəfdən iltifatlı doğma respublikalar, digər tərəfdən isə ikinci dərəcəli respublikalar qrupları mövcud idi. İkincilər əsasən müsəlman əqidəli insanların məskunlaşdığı respublikaları əhatə edirdi. Gənc Sovet dövlətinin dirçəlməsində və inkişafında güclü neft sənayesi ilə müstəsna rol oynayan Azərbaycan da onların sırasında dururdu. Ən çox ədalətsizliklərdən biri də ondan ibarət idi ki, diqqətgəyən respublikalar əsl dövlət qayğısından kənar qalan respublikaların sərvətləri və imkanlarının istifadəsi hesabına əsasən yüksək səviyyədə inkişaf etdirildilər. Bu imtiyazlı respublikaların ən parlaq əyani nümunələrindən biri də Ermənistan idi. Hətta iş o yerə çatmışdı ki, Azərbaycana nisbətən resursları xeyli məhdud, ərazisi və əhalisi bir neçə dəfə kiçik və az olan Ermənistan iqtisadiyyatının inkişafı bir çox mühüm göstəricilərinə görə onu qabaqlayırdı. Göstərmək kifayətdir ki, iqtisadiyyatın əsas sahəsi olan sənayedə işləyən istehsal heyətinin miqdarı 1987-ci ilin məlumatına görə Ermənistan (467 min) Azərbaycana nisbətən (456 min) aşkar çox idi. Bütüncə təminatında da demək olar ki, eyni vəziyyət nəzərə çarpırdı və s. Bütün bunların nəticəsində hər cür ədalətsiz məhdudiyyətlərlə qarşılaşan Azərbaycan əsas iqtisadi inkişaf

göstəricilərinə görə artıq yüzilliyin 60-cı illərinin axırında müttəfiq respublikalar arasında ən axırıncı yerlərdən birini tuturdu.

Başqa bir misal. “Himayəsindən” imtina etdiyimiz keçmiş totalitar ölkədə əgər doğrudan da respublikaların hamısına eyni qayğı göstərilirdisə, başqa xoşagəlməz fəsadların qarşısı da öz vaxtında alınardı. Ancaq Heydər Əliyevin mətanətli, ardıcıl söyləri hesabına Azərbaycanda keçən əsrin 70-80-ci illərində yaradılmış möhtəşəm iqtisadi potensial nə üçün heç olmasa sonra ulu öndərin Azərbaycana göstərdiyi böyük diqqət və qayğıdan qəsdən kənarlaşdırılması nəticəsində respublikada istehsalın çox sahələri ciddi tənəzzülə uğradıldı. Qısa müddət ərzində iqtisadiyyatın əsas sahələrində geriləmə o qədər gözəçarpan və əhatəli idi ki, hətta onların sahəcə sadalanması belə mümkün deyildir.

Beləliklə, keçən əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycanın çox güclü iqtisadi tərəqqisi sovet imperiyasının qayğısı və fəaliyyəti nəticəsində deyil, ancaq həmin dövrdə respublikanın başçısı olan ulu öndər Heydər Əliyevin dərin elmi biliyi və düşüncəyə söykənən pragmatik siyasətinin, onun möhkəm iradəli cəsarətinin, uzaqgörənliyinin, milli vətənpərvər ruhlu məqsədlərindən irəli gələn rəhbərlik fəaliyyətinin nəticəsi idi. Məhz həmin

vaxt Azərbaycan iqtisadi inkişaf tarixində birdən-birə, özü də heç zaman görünməmiş müərəqqi yüksəlişin əsası qoyuldu. Müstəmləkə sistemi fəaliyyətində Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi Azərbaycan iqtisadiyyatının yeni inkişaf strategiyasının başlıca mahiyyəti mövcud ictimai-siyasi rejimdə onun respublikanın zəngin imkanlarına və zəruri istehsal tələblərinə mümkün qədər münasib inkişafını təmin etməkdən ibarət idi. Burada söhbət iqtisadiyyatın inkişafının sadəcə olaraq təkmilləşdirilməsindən yox, onun köklü şəkildə yenidən qurulmasından və istiqamətlərinin əsaslı yeniləşməsindən gedi. Ona görə də iqtisadiyyatın ilk başlanğıcından onun daha mükəmməl quruluşunu təmin etməkdən ibarət idi.

Iqtisadiyyatın respublikanın tələblərinə cavab verən şəkildə birdən-birə kəskin dəyişməsi o zamanlı mühitdə həm çətin, həm də çoxlu vəsait tələb edirdi. Ulu öndərin cəsarətli, mətin siyasəti və fəaliyyəti ilə çox çətinliklər aradan qaldırıldı və lazımi vəsaitin ayrılması ölkə rəhbərliyinə böyük bacarıqla inandırıldı. Təbii ki, bu inkişafın əsas mahiyyətini ümumi şəkildə qiymətləndirərk, qeyd edə bilərik ki, 150 illik müstəqillik şəraitində Azərbaycan iqtisadiyyatının tarixində ilk dəfə olaraq onun hərtərəfli inkişafını təmin etməkdən ibarət oldu. Bu məqsədlə hər şeydən əvvəl, respublika iqtisadiyyatının əsas sahəsi olan neft sənayesinin əvvəlki illərdən fərqli olaraq müstəmləkə rejimi şəraitində Azərbaycanın öz milli maraqlarına daha çox uyğun inkişafının təmin edilməsindən başlandı. Onun inkişaf istiqamətinin (respublikanın özündə çıxarılan, həm də Rusiya və Qazaxıstandan gətirilən bir qism neftin emalının genişləndirilməsi, habelə ixrac kəmərləri şəbəkəsinin məhdudluğu şəraitində əsasən respublikanın öz daxilində istifadə edilən qaz hasilatının artırılması hesabına) dəyişdirilməsi nəticəsində yanacaq sənayesinin inkişaf yönününün Azərbaycanın xeyrinə bir qədər yeniləndirilməsinə nail olundu. Buna həm də o vaxtlar yaranan başqa amillər də səbəb oldu. Rusiyada zəngin neft yataqları

nın kəşf edilməsi və istifadəsinə başlanması ilə əlaqədar Azərbaycanda neft xammalının çıxarılmasının bir qədər məhdudlaşdırılması, hətta azaldılması zəruriyyətinə (onun hasilatı 1970-ci ildəki 20 milyondan 1985-ci ildə 13 milyona endi) müvəffəq olan respublika rəhbərliyi həm də burada istehsalın başqa sahələrinin inkişaf imkanlarını böyük bacarıqla əsaslandırdı.

Bununla da, nəhayət, Azərbaycan sənayesinin onun iqtisadiyyatının bütün inkişaf tarixində hərtərəfli şaxələnməsinin ilk başlanğıcı mərhələsi başlandı. Məhz iqtisadiyyatın aparıcı və dinamik sahəsi olan sənayenin aydın məqsədə doğru yönələn (əsasən müxtəlif yerli sərvətlərdən və imkanlardan daha dolğun və səmərəli istifadə edilməsi, yaranan yeni istehsal sahələrinin respublikanın çoxcəhətli tələbatına uyğunlaşdırılması və s.) bu həlledici inkişaf kursunun həm də çox sürətlə həyata keçirilməsi qısa vaxt ərzində ondan gözlənilən böyük nəticəni verdi. Artıq 1970-1985-ci illərdə respublika həyatı üçün daha çox münasib inkişaf edən yanacaq-sənaye kompleksinin əhəmiyyəti qorunmaqla, onun sabit artan həcmi 102 faiz səviyyəsində saxlanmaqla, maşınqayırma istehsal kompleksində bu artım 526, qara və əlvan metallurgiyada 267, kimya və neft kimya sahəsində 306, yüngül sənayedə 269, yeyinti sənayesində 451 faiz təşkil etdi və s. Əlamətdardır ki, həmin dövr respublikada yaranan 200-dən artıq iri sənaye müəssisəsinin 70 faizdən artığı müxtəlif regionlarda yerləşdirilirdi. Onlardan Mingəçevirdə tikilən yeni Azərbaycan DRES-i, Şəmkir su elektrik stansiyasını, Şirvan ci-hazqayırma, Salyan plastik kütlə emalı, Ağdam dəzgahqayırma, Xankəndi avtomobil təmiri, Yevlax yunun ilkin emalı, Naxçıvan şüşə zavodlarını, Naxçıvan alt trikotaj fabrikinə, onlarca pambıqtəkmizləmə, konserv, şərab, ət, süd emalı zavodlarını və s. göstərmək olar. Nəticədə çoxsahəli istehsal kompleksinə çevrilən Azərbaycan qeyri-neft sənaye sahələri birlikdə məhsul istehsalına görə yanacaq

sənaye kompleksini 28 dəfədən çox üstələdi və regionların inkişafında böyük dönüş yarandı. Az müddət içərisində Azərbaycanda geniş şaxəli sənaye istehsalının yaranması respublikanın ümumi yüksək sosial-iqtisadi inkişafında müstəsna rol oynadı.

Ümumiyyətlə, bütün beynəlxalq aləmdə yanacaq sənayesinin, xüsusən neft-qaz hasilatının çox mühüm məhsul kimi əhəmiyyəti yüksək qiymətləndirilir. Bunu Heydər Əliyev də çox yaxşı bilirdi. Təbii ki, elmi-texniki tərəqqinin ən vacib amillərindən olan neft-qaz sənayesi öz inkişafında böyük maliyyə vəsaiti tələb etsə də, yüksək gəlirli istehsal sahələridir. Müasir Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas sahələri olan neft, sonralar isə qaz hasilatının sənaye üsulu ilə çıxarıldığı təxminən 100-150 ilə yaxın inkişaf etsə də, uzun müddət imperiyalar tərkibində olduğundan onların böyük üstünlüklərindən Azərbaycannın özü kifayət qədər bəhrələnmə bilməmişdir. Hətta ulu öndər yanacaq sənayesinin, xüsusən də neft istehsalının Azərbaycan həyatı üçün böyük əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirərkə də, həmçinin respublikada, əsasən də Xəzər dənizində böyük yanacaq ehtiyatlarının hələ çoxluğu haqda məlumatlı olsa da, respublikaya birinci rəhbərliyi dövründə neft hasilatını hələlik sabitləşdirmək barədə siyasəti onun son dərəcə müdrik və milli mənafehlərdən irəli gələn uzaqgörən fəaliyyətinin nəticəsi idi. Ona görə də neft hasilatı daha əlverişli və münasib illər üçün qorunub saxlandı. Çünki müstəmləkə sistemi şəraitində Azərbaycan iqtisadiyyatının bu əsas sahəsinin respublikanın sosial-iqtisadi tərəqqisinə təsiri çox zəif idi. Məsələ onda idi ki, əvvəla öz inkişaf xüsusiyyətlərinə görə yanacaq sənayesi az əmək tutumlu istehsal sahəsi olduğundan, hətta müxtəlif dövrlərdə bu sahə Azərbaycanın ümumi sənaye məhsulunun 70-75 faizini verəndə belə onun müəssisələrə respublika sənayesində çalışan işçilərin cəmiəsi 10-15 faizini əhatə edirdi. Halbuki əmək ehtiyatları həmişə yüksək olan Azərbaycanda onların məşğulluğunun təmin edilməsi iqtisadi inkişafın, xüsusən də onun

aparıcı sahəsinin ən mühüm vəzifələrindən biri olmalı idi. Bununla belə, həm də yanacaq sənayesinin yüksək səviyyədə inkişafı müstəmləkə rejimində başqa istehsal sahələrinin inkişafına da imkan vermirdi. Çünki yanacaq sənayesi yüksək gəlirli sahə olsa da, ondan əldə edilən böyük mənfəət Sovet İttifaqının ümumi büdcəsinə daxil olduğundan, onun ancaq cüzi bir hissəsi Azərbaycana ayrılırdı ki, bu vəsait də əsasən həmin sahənin özünün inkişafına sərf edildiyindən, başqa istehsal sahələrinin yaranması imkanları xeyli məhdudlaşdırılırdı. Digər tərəfdən, o zaman yanacaq sənayesi öz əlaqəli istehsal sahələri ilə birlikdə əsasən xammal ehtiyatları olan məhdud ərazilərdə cəmləşdiyindən bu, inkişafdan kənarda qalan regionlar arasında məhsuldar qüvvələrin ümumi inkişaf səviyyəsinə görə böyük fərqlərin meydana gəlməsinə səbəb olurdu. Azərbaycan həyatı üçün taleyüklü əhəmiyyət daşıyan və keçmişdən müstəqil ölkəmizə ağır miras qalmış bu vəziyyət ətrafında daha geniş təfəsilatı ilə danışmaq bu gün də çox vacibdir.

Ayrı-ayrı ərazi sahələri üzrə sənayenin mütləq üstünlüyü ilə güclü iqtisadiyyatın təşəkkülü bütün qabaqcıl ölkələrin əsas inkişaf göstəricisidir. Təəssüflər olsun ki, uzun müddət müstəmləkə sistemi şəraitində Azərbaycanda yaşamış inkişaf onun iqtisadiyyatının ancaq birtərəfli qaydada təmin olunması ilə nəticələnmişdir. Azərbaycanda XIX əsrin ikinci yarısında neft sənayesinin güclü inkişafı ilə əlaqədar kiçik bir ərazidə (Bakı şəhəri və onun ətrafında) o zaman üçün mühüm sənaye mərkəzi meydana gəldi. Bunun nəticəsində Bakı şəhərinin əhalisi 1913-cü ildə 334 min nəfərə çatır ki, bu da ümumi Azərbaycan şəhər sakinlərinin 60 faizinə qədərini təşkil edirdi. Azərbaycanın qalan 12 şəhəri əhalisinin sayı orta hesabla 19 min nəfərə bərabər idi. XX əsrin əvvəllərində respublikada baş verən qarma-qarışıqlı ictimai-siyasi hadisələr nəticəsində onun iqtisadiyyatının da tənəzzülə uğramasına səbəb oldu. Qeyd etmək kifayətdir ki, neft sənayesinin 1901-ci ildəki 10,979 min tondan 1920-ci ildə

Asaf NADİROV,
akademik, Əməkdar elm xadimi.

2915 min tona enməsi (3,8 dəfə azalma) Bakı şəhərində də əhalinin artma səviyyəsinə öz təsirini göstərdi. Əgər 1913-cü ildə 1897-ci ilə nisbətən Bakı şəhərinin əhalisi ildə orta hesabla 17 min nəfərə qədər artırdısa, 1920-ci ildə 1913-cü ilə nisbətən onun əhalisinin ümumi sayı nəinki artmamışdır, hətta 21 min nəfər azalmışdı.

Sovet hakimiyyətinin mövcudluğunun saxlanılması və onun daha da möhkəmləndirilməsi üçün Bakı neftinə olan böyük tələbat onun istehsalını İkinci Dünya müharibəsinin başlanması ilində 23541 min ton (1920-ci ilə nisbətən 18 dəfədən çox) artmasına səbəb oldu. Bu dövr Bakı şəhəri əhalisi də ildə orta hesabla 25 min nəfər artaraq, bütövlükdə onun ümumi sayı 850 min nəfərə çatdı. Artıq 1960-cı ildə paytaxtın əhalisi ətraf yaşayış məntəqələri ilə birlikdə 1 milyonu ötürək Azərbaycan kimi kiçik ərazinin fəvqəltəbii nəhəng şəhərinə çevrildi. Bakının yaxınlığında Sumqayıt şəhərinin salınması və ona tabe olan yaşayış məntəqələri ilə birlikdə yeni şəhərin paytaxtla sıx iqtisadi və sosial-mədəni əlaqələrinin yaranması bütün Abşeron iqtisadi regionu ərazisini (Xızı rayonu müstəsna olmaqla) əhatə edir. Artıq 2012-ci ildə region respublika əhalisinin 29 faizini özündə birləşdirərək 2 milyonu ötür keçmişdir.

(davamı növbəti saylarımızda)